

УДК 930.2: 94(512.3) “12”

ЗВІСТКИ ПРО МОНГОЛЬСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ СЕРЕДНЬВІЧНОГО ХОРЕЗМУ НА ПОЧАТКУ XIII ст. У “СЛОВНИКУ КРАЇН” ЙАКУТА АЛ-ХАМАВІ

Андрій КОЖУШКО

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка,
кафедра всесвітньої історії і міжнародних відносин

Проаналізовано звістки, що містяться у творі під назвою “Словник країн” арабського вченого кінця XII – першої половини XIII ст. Йакута ал-Хамаві та стосуються монгольського завоювання населених пунктів середньовічного Хорезму. Актуалізовано питання джерел інформації, що містяться у творі арабомовного вченого щодо монголів та їхніх завоювань доби Чингізхана, висвітлено стан вивчення твору арабського вченого, а також фрагменти з нього, присвячені окремим географічним об’єктам середньовічного Сходу.

Ключові слова: монголи, Чингізхан, Хорезм, Йакут ал-Хамаві, “Словник країн”.

Монголи та їхні масштабні завоювання, що відбувалися за часів Чингізхана та його спадкоємців, справили значний, але неоднозначний і дуже суперечливий вплив на історичне минуле багатьох країн і народів середньовічного Сходу та Європи й добре висвітлені у джерелах того часу. Серед усього комплексу наявних джерел, що збереглися до наших днів і містять повідомлення про монголів та їхні завоювання доби Чингізхана, на особливу увагу заслуговують арабомовні матеріали – твори сучасників монгольських завоювань початку XIII ст. Одним із таких джерел є “Словник країн” (араб. “*Му‘джам ал-булдан*”)¹ арабського вченого Йакута ал-Хамаві (між 1178/1179 і 1180–1229 рр.).

Зауважмо, що “Словник країн” Йакута є великою географічною енциклопедією, побудованою за абетковим принципом (арабською абеткою) і містить значну кількість статей – близько 16 000², присвячених усім, відомим в арабській науці, географічним об’єктам тогочасного Сходу.

Істотним недоліком звісток “Словника країн” про історію монголів та їхніх завоювань за часів Чингізхана, є, передусім, їхня загальна обмеженість (мова про монголів йде лише у 31-й статті цього твору), а також небагато інформації, що має стосунок до окреслених проблем. Утім, ці недоліки частково компенсуються тим, що Йакут збирав інформацію про монголів за переказами очевидців, тому деякі його звістки є унікальні і не зустрічаються у творах інших сучасників монгольських завоювань доби Чингізхана.

Залучення інформації з енциклопедії Йакута стосовно історії окремих географічних об’єктів середньовічного Сходу в європейській сходознавчій науці почалося від середини–кінця XVIII ст.³, у російській – від початку XIX ст.⁴

У європейській історіографії значний внесок у дослідження і фрагментів, і повного тексту твору Йакута зробили наприкінці XIX ст. сходознавці Б. де Мейнар⁵ і Ф. Вюстенфельд⁶.

Важливо зазначити, що саме видання повного тексту “Словника країн” (арабською мовою), яке зробив Ф. Вюстенфельд протягом 1866–1873 рр. на основі залучення низки європейських і російських оригінальних рукописів, стало зразком для подальших публікацій великої географічної енциклопедії Йакута, що видавалася на Сході, починаючи від кінця XIX ст.

У Російській імперії фрагменти з твору Йакута вивчали Х. Френ⁷ і В. В. Бартольд⁸. Досліджувати “Словник” продовжили арабісти Радянського Союзу, які студіювали окремі статті енциклопедії Йакута. Серед них необхідно вказати на праці таких сходознавців-арабістів, як: С. М. Богданова-Березовська⁹, І. Ю. Крачковський¹⁰, П. К. Жузе і З. М. Буніятов¹¹, Л. Є. Куббель¹², О. Б. Фролова та Б. Вахабова¹³.

На сучасному етапі істотний внесок у дослідження окремих словникових статей твору Йакута здійснили переважно казахські і таджицькі вчені¹⁴.

Перед тим, як розпочинати огляд звісток Йакута про монгольське завоювання населених пунктів Хорезму¹⁵ на початку XIII ст., слід вказати на причини, що обумовили початок монгольських завоювань у той час. Кінець XII – початок XIII ст. позначився на історичному минулому Центральноазійського регіону як період виникнення нових могутніх політичних утворень – держави Хорезмшахів¹⁶ і Монгольської імперії Чингізхана. Поступово між ними налагоджувалися мирні дипломатичні відносини, вівся обмін посольствами і караванна торгівля. Так продовжувалося до 1218 р., аж поки у прикордонному місті держави Хорезмшахів – Отрарі не пограбували торгівельний караван, споряджений за наказом самого Чингізхана, а його купців й послів не вбили (так званий “отрарський інцидент”)¹⁷. Саме ця прикра подія, а також чергове вбивство, за наказом хорезмшаха Мухаммада (1200–1221), посла від Чингізхана, остаточно зіпсували відносини між обома великими державами. Це переросло в масштабну війну, яка в кінцевому результаті призвела до загибелі держави Хорезмшахів¹⁸.

Після цих подій монгольський каган велів негайно розпочати підготовку до війни і вже в 1219 р. монгольське військо вирушило в похід. Ще перед початком походу Чингізхан наказав розділити загальне військо на окремі загони, які очолили його сини і довірені полководці. Один із таких великих загонів очолив особисто Чингізхан, спрямувавши основні сили в напрямку стратегічно важливих пунктів держави Хорезмшахів – добре укріплених фортець Бухару і Самарканд (1220). Тому завоювання монголами Хорезму, одного із багатьох регіонів величезної держави Хорезмшахів, було лише складовою частиною походу, який провів Чингізхан на захід у 1219–1225 рр.¹⁹

Переходячи безпосередньо до розгляду повідомлень про монгольське завоювання населених пунктів (міст і невеликих поселень) Хорезму, що містяться у “Словнику країн” Йакута, зазначимо, що крім нього про ці події згадується у творах інших арабомовних авторів – істориків Ібн ал-Асіра (1160–1234) і Мухаммада ан-Насаві (пом. 1249). Утім, як показав огляд цих звісток, мова у них йде лише про один великий населений пункт – столицю держави Хорезмшахів²⁰, тоді як Йакут згадує 7 населених пунктів.

Першим географічним об'єктом (за умови дотримання абеткового принципу побудови самої енциклопедії Йакута) – населеним пунктом Хорезму, арабський учений називає *Арсахушмісан*, інформація про який міститься в однойменній статті цього ж твору й де також згадані монголи²¹. Йакут розповідає про Арсахушмісан як велике місто, “[...] що знаходиться у верхній частині регіону під назвою Хорезм”²². Як стверджує автор енциклопедії, він побував у цьому місті наприкінці 1219 – на початку 1220 р.: “я прибув туди [...] раніше майже на рік, до того, як татари прийшли в Хорезм і полишив його [...]”²³. Цікаво, що далі Йакут описує шлях, яким він досягнув Хорезму, а потім Арсахушмісана. При цьому він не вказав, що ж сталося з містом, коли монголи досягнули меж Хорезму. Зі слів Йакута видно, що йому невідома доля Арсахушмісана після прибуття туди монголів. Утім, зміст наступних слів арабського вченого, який писав: “я досягнув цього міста після негод”²⁴, дозволяє стверджувати, що Йакут повернувся до Арсахушмісана після монгольського нашестя, тому не був свідком подій, що відбувалися саме у той час.

Отже, відомості Йакута попри те, що у творах указаних вище арабських авторів – сучасників досліджуваних подій, узагалі відсутні згадки про Арсахушмісан, дозволяють припускати, що місто все ж таки не оминувло наслідків від монгольської навали.

У статті “Словника країн” Йакута, що має назву “*ал-Джурджанія*”²⁵ також міститься згадка про монгольське завоювання. Попереднє дослідження²⁶ цього терміну виявило його повну схожість з іншим, позначеним у творі Йакута як “*Куркандж*”²⁷. Так, у статті “*ал-Джурджанія*” Йакут пише, що “[...] цей термін застосовують щодо позначення столиці області – Хорезму”, тоді як “*Куркандж* – це назва столиці Хорезму і найбільшого міста цієї області”²⁸. Тому назви “*ал-Джурджанія*” (арабська назва) і “*Куркандж*” (мовою місцевого населення) є ідентичні і стосуються столиці держави Хорезмшахів – міста Гургандж.

Далі Йакут повідомляє таке: “Я бачив його (місто. – *А. К.*) в 1220 р. ще до того, як ним заволоділи татари і зруйнували його [...] Від нього, за повідомленнями, що дійшли до мене, не залишилося навіть сліду. Були вбиті всі, хто там перебував”²⁹. Також Йакут стверджує, що напередодні монгольського нашестя відвідав малий Гургандж (вочевидь, околиці міста), про що й написав: “думаю, що вони обидва (сам Гургандж і його округа. – *А. К.*) були розорені під час нашестя татар у 1221 р.”³⁰.

Факт захоплення і зруйнування столиці держави Хорезмшахів повністю підтверджують повідомлення інших арабських авторів, у творах яких ця подія повніше відображена³¹. Так, Ібн ал-Асір в одній главі свого літопису детально описує, як загони монголів за наказом Чингізхана штурмували Гургандж аж доки не захопили, винищили населення й зруйнували місто, затопивши його водами Амудар’ї³². Інший арабський історик – ан-Насаві, ще детальніше змалював картину завоювання Гурганджа монголами і навіть вказав точну дату початку облоги міста та його захоплення монголами – грудень – січень 1220 – березень – квітень 1221 рр.³³

Ще в одному загальному повідомленні арабського вченого відображені події монгольського завоювання Хорезму, що відбулися протягом 1221 р. У великій статті під назвою “*Хварізм*” (Хорезм)³⁴ Йакут повідомляє: “стосовно сьогоденішнього часу (тобто часу життя Йакута. – *А. К.*), то я дізнався зі звістки, що татари – вид тюрків, прийшли сюди (до Хорезму. – *А. К.*) в 1221 р., розорили регіон, винищили його населення і залишили її (країну. – *А. К.*) у вигляді холмів”³⁵.

Ця стаття відображає загальну картину монгольського завоювання процвітаючого регіону держави Хорезмшахів.

Наступна стаття, яка позначена у “Словнику країн” як “*Гаушфіндж*”³⁶ містить у собі звістки про ще один населений пункт (місто) Хорезму. Йакут розповідає, що “ [...] прийшли в цю країну (мається на увазі Хорезм. – *А. К.*) татари і більше не знаю, що відбулося там після того, коли я побував у ній”³⁷.

Отже, судячи з розповіді арабського вченого, де сказано про Хорезм, а не Гаушфіндж, як це було у випадку зі згаданим вище Арсахушмісаном, достеменно невідомо, чи зазнало місто руйнувань з боку монголів?

Ще один географічний об’єкт, описуючи який Йакут згадав монголів, має назву “*Нузкас*”³⁸. За Йакутом Нузкас – це невелике поселення, що розташовувалось у Хорезмі, поблизу Гурганджа³⁹. Арабський учений розповідає, що в Нузкасі він знав одну людину на ім’я ал-Мутаххар ібн Садид ан-Нузкасі. З приводу останніх років життя ан-Нузкасі Йакут пише що “він утік звідтіля (із Нузкаса. – *А. К.*), щоб урятуватися від татар у 1220 р., до Насі”⁴⁰, а потім розповідає, що “ [...] там (тобто у Насі. – *А. К.*) він був убитий до того, як татари прийшли у Хорезм”⁴¹.

Остання стаття твору Йакута, у якій міститься згадка про монголів, має назву “*Хізарасб*”⁴². У виданні Ф. Вюстенфельда цей географічний об’єкт позначений персидським словом “*Хазарасп*” (буквально – “тисяча коней”)⁴³. Як повідомляє арабський автор, Хізарасб – це місто-фортеця, що розташоване в Хорезмі⁴⁴.

Місто, як і більшість, не оминуло, хвилі монгольського завоювання. Сам Йакут писав із цього приводу: “я знав його (місто. – *А. К.*) в 1219 р. Аллах знає, що сталося з ним під час смуту татар. Нехай прокляне їх Аллах”⁴⁵.

Отже, текстологічний аналіз звісток, що містяться в географічній енциклопедії арабського вченого кінця XII – першої половини XIII ст. Йакута ал-Хамаві і стосуються монгольського завоювання несених пунктів середньовічного Хорезму, виявив, що згадки про географічні об’єкти Хорезму в період монгольського нашестя на початку XIII ст. (окрім міста Гургандж) відсутні у творах інших арабомовних авторів – сучасників часів Йакута, тому становлять винятковий інтерес у процесі реконструкції повної картини монгольських завоювань доби Чингізхана.

**THE DATA OF MONGOL CONQUEST OF SETTLEMENTS IN
MIEVEAL KHWAREZM AT THE BEGINNING OF XIII CENTURY IN
THE “DICTIONARY OF THE COUNTRIES” BY YAKUT AL-HAMAWI**

Andriy KOZHUSHKO

Luhansk National Taras Shevchenko University
Department of World History and International Relations

The article presents an analysis of data contained in work, named “Dictionary of the countries” by Arabic scholar of late XII – the first half of the XIII century Yakut al-Hamawi and related items carried by the Mongol conquest of the medieval Khwarezm.

Key words: the Mongols, Chinghiskhan, Khwarezm, Yakut al-Hamawi, “Dictionary of the countries”.

¹ Му’джам ал-булдан аш-шайх ал-імам Шіхаб ад-Дін Абі б. ‘Абд Аллах Йакут б. ‘Абд Аллах ал-Хамаві ар-Румі ал-Багдаді. 5 дж. Байрут, 1977. (араб. мовою).

² Саидов З. А. О “Словаре литераторов” Йакута ал-Хамави (575/1179– 626/1229) / Зияуддин Аббасович Саидов // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки (далі ВЛНУІ). 2011. – № 11. – Ч. II. – С. 220.

³ Dictionnaire portatif des faits et dits mémorables de l’Histoire ancienne et moderne / ed. par J.-F. de la Croix. – Paris, 1768. – Tome II. Histoire Moderne.

⁴ Ibn Fozlan’s und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit. Text und Übersetzung mit kritisch-philologischen. Nebst drei Beilagen. Über sogenannte russen-stämme und Kiew, die Warenger und das Warenger-meer, und das land Wisu / ebenfal. nach arabisch. schriftstel. von C. M. Frähn. St. Petersburg, 1823.

⁵ Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et les Contrées adjacentes, extrait du Mo’djem el-Bouldan de Jacout / et compl. à l’aide de docum. arab. et pers. par A. Barbie de Meynard. Paris, 1861.

⁶ Jacut’s geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Pétersburs, Paris, London und Oxford. VI Bdâ / hrsg. von F. Wüstenfeld. Leipzig, 1866–1873.

⁷ Ibn Fozlan’s und anderer Araber Berichte... St. Petersburg, 1823.

⁸ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. В 2-х ч. / Василий Владимирович Бартольд. СПб., 1898–1900.

⁹ Див.: Извлечения из “Китаб му’джам ал-булдан” Якута / пер. с араб. С. М. Богдановой-Березовской // Материалы по истории туркменов и Туркмении (далі: МИТТ). В 2-х т. / под ред. С. Л. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, В. В. Струве и др. М.–Л., 1938–1939. – Т. 1. – С. 409–438.

¹⁰ Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература / Игнатий Юлианович Крачковский // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6 т. М., 1955–1960. – Т. 4. – С. 330–342; *його ж.* Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Йакута (Азербайджан, Армения, Иран) // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6 т. М., 1955–1960. – Т. 1. – С. 280–291; *його ж.* К вопросу об анализе поэтических цитат в географическом словаре Йакута // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6 т. М., 1955–1960. – Т. 1. – С. 273–279; *його ж.* Шихразур в географическом словаре Йакута и в записке Абу Дулафа // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6 т. М., 1955–1960. – Т. 1. – С. 292–298.

¹¹ Йакут ал-Хамави. Алфавитный перечень стран. Му’джам ал-булдан (Материалы по Азербайджану) / пер. с араб. П. К. Жузе, З. М. Буниятова, примеч. З. М. Буниятова // Хамдаллах Казвини. Нузхат-ал-кулуб. (Материалы по Азербайджану) / вст. ст., пер. с араб. и англ., примеч. П. К. Жузе, З. М. Буниятова. Баку, 1983. – С. 7–33.

¹² Куббель Л. Е. Алфавитный перечень стран / Лев Евгеньевич Куббель // Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары: В 4-х т. / отв. ред. В. И. Беляев, Д. А. Ольдерогге. Л., 1985. – Т. 3. – С. 103–159.

¹³ *Йакут ал-Хамави*. “Му’джам ал-булдан” / пер. с араб. О. Б. Фроловой, Б. Вахабовой // *Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв.* / под ред. Б. А. Ахмедова. – Ташкент, 1988. – С. 76–90.

¹⁴ Див.: *Давлатов М.* Героическое противостояние таджикских городов против монгольских завоевателей (1219–1223 гг.) / Муллошо Давлатов. Душанбе, 2009; *Його ж.* Сопротивление таджикского народа монгольскому завоеванию (1219–1221 гг. (по средневековым восточным и западным письменным памятникам). Душанбе, 2007; *Його ж.* Центральная Азия накануне и в период монгольского нашествия (1201–1223 гг.): Дис. [...] д-ра ист. наук. 07.00.02 / Институт истории, археологии и этнографии им. Ахмади Дониша АН Республики Таджикистан. Душанбе, 2010; *Ильясова З. С.* Географический словарь Йакута “Му’джам ал-булдан” (XIII в.) как источник по истории средневекового Казахстана / Зигагуль Сулейменкызы Ильясова: Дис. [...] канд. ист. наук. 07.00.09 / Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. Алма-Ата, 2006.

¹⁵ До складу середньовічного Хорезму входили території сучасних середньоазійських держав – Південного Казахстану, частини Туркменістану і Узбекистану.

¹⁶ У період правління хорезмшаха ‘Ала’ ад-Діна Мухаммада (1200–1221 рр.) держава Хорезмшахів охоплювала межі Загросу на заході, Каспійського та Аральського морів на півночі, узбережжя Перської затоки на півдні та ріки Інд на сході (История стран зарубежной Азии в средние века / отв. ред. А. М. Голдобин, Д. И. Гольдберг, И. П. Петрушевский и др. – М., 1970. – С. 340).

¹⁷ Докл. див.: *Кожушко А.* “Отрарський інцидент” 1218 р. за повідомленням перського історика ‘Ала’ ад-Діна Джувейні / Андрій Кожушко // *Студентські історичні зошити*. Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 2. – С. 110–115.

¹⁸ Там само. – С. 112–115.

¹⁹ Див.: *Кожушко А. В.* Боротьба захисників бухарського гарнізону проти монголів (1220 р.) за повідомленнями персидського історика Рашид ад-Діна / Андрій Валерійович Кожушко // *ВЛНУІ*, 2012. Ч. 1. С. 184; *Він же.* Завоювання монголами середньоазійського міста Бухари (1220 р.) у висвітленні представників хулагуїдської історіографії кінця XIII – початку XIV ст. // *Збірник матеріалів підсумкової науково-практичної конференції Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з галузі “Військові науки”*. – Львів, 2012. – С. 182.

²⁰ ал-Камілі фі-т-та’ріх лі-л-імам [...] ал-Хасан ‘Алі б. Абі-л-Карім Мухаммад б. ‘Абд ал-Карам б. ‘Абд ал-Ваххід аш-Шайбані ал-ма’аруф бі-бн ал-Асір ал-Джазарі. 11 дж. Байрут–Лубнан, 1987–2003. Дж. 10. С. 421–422 (араб. мовою). Сірат ас-султан Джалал ад-Дін Манкубірті та’ліф Мухаммад б. Ахмад ан-Насаві. [ал-Кахіра], 1953. – С. 170–173 (араб. мовою).

²¹ Му’джам ал-булдан... Дж. 1. – С. 141–142.

²² Там само. – С. 142.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Му’джам ал-булдан... Дж. 2. – С. 122–123.

²⁶ Див.: *Кожушко А. В.* Проблема ототожнення термінів “Куркандж” і “ал-Джурджанійя” у творі арабського географа-енциклопедиста кінця XII – початку XIII ст. Йакута ал-Хамаві / Андрій Валерійович Кожушко // *Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Перший крок у науку”*. У 2-х т. – Луганськ, 2012. – Т. 2. – С. 3–6.

²⁷ Му’джам ал-булдан... Дж. 4. – С. 452.

²⁸ Му’джам ал-булдан... Дж. 2. – С. 123, дж. 4. – С. 452.

²⁹ Му’джам ал-булдан... Дж. 4. – С. 452.

³⁰ Там само.

³¹ ал-Камілі фі-т-та’ріх... – С. 421–422. Сірат ас-султан... – С. 170–173.

³² ал-Камілі фі-т-та’ріх... – С. 421–422.

³³ Сірат ас-султан... – С. 170.

³⁴ Му’джам ал-булдан... Дж. 2. – С. 390–398.

³⁵ Там само. С. 398.

- ³⁶ Му'джам ал-булдан... Дж. 4. – С. 219.
³⁷ Там само.
³⁸ Му'джам ал-булдан... Дж. 5. – С. 310.
³⁹ Там само.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само. – С. 404.
⁴³ Jacut's geographisches Wörterbuch... – Bd. IV. – S. 971.
⁴⁴ Му'джам ал-булдан... Дж. 5. – С. 404.
⁴⁵ Там само.